

КОГНІТИВНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ МОВИ

УДК811.161.2'371:159.937.5]:821.161.2-1.09"19"

Л. І. Дужа

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ВИРАЖЕННЯ КОНЦЕПТІВ «БІЛИЙ», «ЧОРНИЙ» ТА «ЧЕРВОНИЙ» У ПОЕТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНСЬКИХ НЕОКЛАСИКІВ (на матеріалі поезій М. Зерова, М. Драй-Хмари та П. Филипповича)

У статті розглянуто концепт як засіб вираження світогляду етносу та окремих його представників, актуалізований у мовних знаках. Проаналізовано лексико-семантичну репрезентацію концептів «білий», «чорний» і «червоний» у поетичній картині світу М. Зерова, М. Драй-Хмари та П. Филипповича. Проілюстровано способи індивідуально-авторської концептуалізації кольору в поетичному мовленні українських неокласиків. Наголошено на функціонуванні колірних концептів для вираження атрибутивних ознак, створення образів, вербалізації емоційного стану.

Ключові слова: концепт, семантичний компонент, поетична картина світу, концептуальний простір, індивідуально-авторський концепт, колір.

Дужа Л.И. Лексико-семантическое выражение концептов «белый», «черный» и «красный» в поэтической картине мира украинских неоклассиков (на материале поэзий М. Зерова, М. Драй-Хмари и П. Филипповича). В статье рассмотрен концепт как способ выражения мировоззрения этноса и отдельных его представителей, актуализированный в языковых знаках. Проанализирована лексико-семантическая репрезентация концептов «белый», «черный» и «красный» в поэтической картине мира М. Зерова, М. Драй-Хмари и П. Филипповича. Проиллюстрированы способы индивидуально-авторской концептуализации цвета в поэтической речи украинских неоклассиков. Отмечено функционирование цветовых концептов для выражения атрибутивных признаков, создания образов, вербаллизации эмоционального состояния.

Ключевые слова: концепт, семантический компонент, поэтическая картина мира, концептуальное пространство, индивидуально-авторский концепт, цвет.

Duzha L.I. Lexical-semantic expression of concepts «white», «black» and «red» in the poetic world picture of Ukrainian neoclassicists (based on the poetries of M. Zerov, M. Dray-Khmara and P.Fylyppovych). *The article deals with the concept as a means of verbal expression of ideas and knowledge about the objective world. In a writer's poetic picture of the world concepts receive new meaning which reflects the features of his world view. Individual author concepts form the conceptual space of a literary text.*

Colour is an important means of conceptualizing objective reality for masters of artistic speech. In poetries the concept of colour usually has a number of interpretations and associations.

The topicality of the research is due to the lack of studies analyzing the semantic content of concepts «white», «black» and «red» in the poetic works of Ukrainian neoclassicists.

The aim of the article is to analyse the semantic content of concepts «white», «black» and «red» in the poetries of M. Zerov, M. Dray-Khmara and P. Fylyppovych. Achieving the aim involves solving the following tasks: 1) to submit the main features of the term «concept»; 2) to present a definition of poetic picture of the world; 3) to describe general language and individual author's

semantic components that represent the concepts «white», «black» and «red» in the poetic speech of Ukrainian neoclassicists.

Literature is the most appropriate and relevant material for analysis the features of semantic content and functioning of colour vocabulary.

The concept «white» in the poetic texts of Ukrainian neoclassicists is a colour characteristic to vegetation, winter landscapes. In M. Zerov's idiosyncrasy «white» symbolizes death.

«Black» is the concept that describes the colour of objects, phenomena and creatures. In certain contexts word-combination black ground symbolizes death. Concept creates the typical portrait images (black eyebrows, black braid), expresses negative emotions and events.

The «red» marks the colour of sunrise and symbolizes the Soviet regime.

Key words: *concept, semantic component, poetic picture of the world, conceptual space, individual architectural concept, color.*

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки все частіше актуальним стає питання мовної картини світу людини, зростає інтерес учених до художнього тексту як засобу актуалізації автором різних форм репрезентації знань. Однією з одиниць, що вербально виражає об'єктивний світ, його сприйняття та відображення в різних мовах, є концепт. К. Головенко наголошує: «Етноспецифічну або ідіоетнічну мовну картину світу складають концепти, притаманні певному народу. Досліджуючи мовні явища, не можна не помітити впливу позамовної дійсності, яка через посередництво колективної етнічної свідомості впливає на мову, моделюючи способи осмислення етносом реального світу і визначаючи специфічні параметри позначення цього світу в певній сітці «матеріальних координат» [3: 189].

У науковій практиці існує низка дефініцій терміна «концепт», що зумовлено різними підходами до його аналізу, класифікації та способів вираження. Дослідженню концептів присвячені праці М. Красавського [6], А. Бабушкіна [1], Г. Слишкіна [13], А. Приходька [11] та ін.

Мета статті – проаналізувати семантичне наповнення концептів «білий», «чорний» та «червоний» у творчому доробку М. Зерова, М. Драй-Хмари та П. Филиповича. Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) подати основні характеристики терміна «концепт»; 2) надати дефініцію поетичної картини світу; 3) описати загальномовні та індивідуально-авторські семантичні компоненти, що репрезентують концепти «білий», «чорний» та «червоний» у поетичному мовленні українських неокласиків. Актуальність дослідження зумовлена відсутністю аналізу семантичного наповнення концептів-кольоративів «білий», «чорний» та «червоний» у поетичному доробку М. Зерова, М. Драй-Хмари та П. Филиповича в сучасній мовознавчій науці.

Відповідно до тематичного спрямування наукової роботи, найбільш актуальним та доцільним є використання лінгвокультурологічного підходу, який ґрунтується на положенні, що концепт – це двоелементна одиниця, у якій семантика слова поєднується з культурно-етнічним компонентом, тобто своєрідним кодом, що містить національні та індивідуальні знання про світ. Ю. Степанов, один із представників такого підходу, подає визначення: «Концепт – це ніби згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. І, з іншого боку, концепт

– це те, за допомогою чого людина – пересічна, звичайна людина, не «творець культурних цінностей» – сама входить у культуру, а в деяких випадках і вливає на неї» [14: 43].

У сучасній науковій думці існує також термін поетична картина світу, тобто «концептуальна картина світу в її вербалізованій формі, що, відповідно до загального визначення поезії, є мистецтвом образного вираження думки у слові, або словесною художньою творчістю» [8: 214]. Українська література – це джерело закодованої в тексті важливої та багатоаспектної інформації про менталітет народу, його культурний потенціал, духовні та моральні цінності. Письменники є тими ключовими постатями, що формують у мові систему концептів, яка представляє націю і включає її у світовий культурний контекст.

Митець слова моделює індивідуально-авторську поетичну картину світу за допомогою концептів, що формують концептуальний простір художнього тексту. «Картина світу в художньому творі відзначається специфікою в системі картин світу, оскільки є мовною репрезентацією індивідуально-авторського поетичного світобачення митця, зумовленого складним процесом словесно-образотворчої діяльності письменника з метою відображення реальної дійсності (або її фрагмента)» [9: 119]. Таким чином, у художньому, а зокрема й поетичному, тексті функціують і загальномовні, і індивідуально-авторські концепти, у яких автор конденсує додаткову, часто імпліцитну інформацію. В. Ніконова слушно зазначає: «Автор уносить у концепт індивідуальні змісти, відмінні від загальномовних, що пояснюється його оцінною позицією та специфічним світосприйняттям... У художньому концепті сублимуються поняття, уявлення, емоції, почуття, вольові акти автора. Зміст концепту залежить від жанрової специфіки цього тексту та особливостей авторської концептосфери» [10: 176].

Колір є одним із важливих засобів концептуалізації об'єктивної дійсності і для пересічних носіїв мови, і для майстрів художнього слова. У поетичних творах концепт кольору зазвичай має низку інтерпретацій та асоціацій.

Кольороназви були об'єктом досліджень Г. Яворської [17], А. Вежицької [2], Р. Румкіної [16], А. Критенка [7] та ін. Аналізуючи колір, учені-лінгвісти враховують результати досліджень з інших наукових галузей, що зумовлено багатогранністю та складністю існування цього фізичного явища.

І. Редька в статті «Структура концепту *колір* та особливості його мовленнєвого втілення у художніх фотизмах (на матеріалі американської жіночої поезії середини XIX – кінця XX ст.» подає структуру концепту «колір»: «Складниками такого концепту є наступні кванти інформації: а) фізична характеристика кольору (його диференційні ознаки), б) психологічна характеристика кольору (особливості його впливу на психіку людини), в) аксіологічний компонент (пов'язана з кольором оцінка: позитивна / негативна; його сприйняття / несприйняття людиною), г) ознаки прототипу, який слугує концептуальним аналогом кольору і, таким чином, обумовлює побудову синестезійного ланцюга та д) символічні характеристики кольору» [12: 45].

Художня література є найбільш придатним та актуальним матеріалом для аналізу особливостей семантичного наповнення та функціонування колірної лексики. Творчість українських неокласиків – непересічне явище в історії української літератури. Їхні поезії часто є вдало поєднаною комбінацією античних мотивів, сюжетів та образів з власне українською національною проблематикою, символікою. Слова із семантикою кольору – специфічний та особливий лексичний пласт у поетичному доробку М. Зерова, М. Драй-Хмари та П. Филипповича.

Так, кольоратив **білий** уживається як колір-ознака до об'єктів неживої природи чи рослинного світу: *Душе моя! Тікай на корабель, / Пливи туди, де серед білих скель / Струнка, мов промінь, чиста Навскаія.* [5: 59]; *Везла туди срібло, тонкі мережі, / І самоцвіти, й пиши килими, / І білий мармур – будувати вежі.* [4: 172]; *Білі вишні, ще й білі морелі: / Здрастуй, золота харито! / Розплітає хмарок джерегелі / пустотливий вітер.* [4: 87]; *А дні летять, як вітер, реуть стерно / І топлять нас. / І білий цвіт латаття / Вертають на мулке і чорне дно* [5: 41].

Також кольорономінатив **білий** є асоціатом краси зимових пейзажів: *Лиш місяць тихне і смутніше / Ті ж візерунки темно сизі пише / На білих шатах пишної зими.* [15: 61]; *Суха зима. Земля – як жужіль, / Така моруга і ста-ра, / А десь на півдні білий кужіль / Пряде метелиця-кура* [4: 63].

У творчому доробку М. Зерова **білий** колір набуває індивідуально-авторського семантичного осмислення і символізує смерть, що безпосередньо пов'язане з особистою драмою поета – ув'язнення, а згодом трагічна та насильницька загибель унаслідок жорстоких репресій з боку тодішньої влади: *Стою німий і жити вже безсилий: / Вся думка – з білим і смутним горбом / Немилосердно ранньої могили.* [5: 69]; *О перша сивино осінніх днів! / Як тужить той, кому твій час наспів, / Мов біла провість життєвого спаду.* [5: 40].

Концепт «**чорний**» у поезіях неокласиків функціонує як характерна колір-ознака предметів, явищ, істот: *Та почуття усохи соковиті: / Так просихає торфю чорний плат / По многосоннім і пекучим лімі* [5: 45]; *[пишуть] про чорного Розбоя, що вже став / великий пес...* [4: 134].

У поезіях М. Зерова та П. Филипповича відчутний тісний енергетичний зв'язок із землею (ріллею, полем), що спричиняє появу **чорного** кольору як постійної ознаки землі, який: а) указує на її характерне забарвлення: *Лукавий наймите, а де ж доробок твій? / Де плід твоїх трудів і творчості твоєї? / Чи ж добре ти робив над чорною ріллею, / Чи встигнеш, поки день, скінчить свої жнива?* [5: 80]; *Зовсім звичайна річ, / І не помітив я – / Помандрувала ніч / В чорні, німі поля* [15: 77]; б) символізує смерть, вічний упокій: *І зйдуть тихо зелені трави, / Зростуть між ними квіти малі / І перекажуть слова ласкаві / Від тих, що в чорній лежать ріллі* [15: 51]; *І одчиня ворота / Варта майбутніх днів: / Чорна землі скорбота, / Сонця злотистий спів* [15: 46].

Чорний колір служить засобом творення типових портретних образів. Так, **чорні брови** та **чорна коса** мають у нашій культурі національно-естетичні ознаки молодості, краси: *На чолі вінчик паперовий / І хрест воцаний у руках. / Не усміхнуться чорні брови, / хоч квітне усміх на устах* [4: 65]; *Сплять китів*

камінні стоси, / піна гейзерів рясна / пада в світлий пух торосів, – / тільки **чорну, чорну косу** / розплітає Арсенал [4: 143].

Кольоратив **чорний** у певних контекстах може бути передвісником лиха, нещастя, невдачі, горя, небезпеки, загрози для життя: *Князь Ігор очі до зеніту звів / І бачить: сонце під покровом тьмяним; Далека Русь за обрієм багряним, / І горе **чорний** накладає Див* [5: 61]; *Мене обняв смертельний жах. Кругом / Усе принишкло – ліс, чагар і трави, – / Схилившись перед **чорним повзуном*** [змією] [4: 126].

За ідіоматичною сполукою **чорний день** у поезіях М. Зерова закріплено конотацію негативних емоцій та болісних душевних переживань: *Ніч місячна кругом, така студена, / Антена гнеться, як струнке стебло, / І **чорний день** десь дзвонить у стремена* [5: 42]; *З-під Трої і кривавого туману, / Від **чорних днів** ненаглої війни / Цар Одисей пригнав свої човни / На сонні плеса тихого лиману* [5: 24].

Концепт «**чорний**» розкриває свою метафоричну природу й у сполученні з абстрактними поняттями, пов'язаними із внутрішнім станом людини. Утворюючи конструкції з іменниками пристрасть, біда, сум, він реалізує семи 'відчайдушний', 'безнадійний', 'небезпечний', 'підступний': *І **чорний сум**, безмовний жаль наліг / На берег наш, на скитські перелоги – / Не вже повік не знайдете спромоги / Навідатись на наш північний сніг?* [5: 65]; *Лише Кончак дочку свою вродливу / Причарувати бранця намовля, / І **чорну пристрасть**, вільну і зрадливу, / В чужих піснях вже почувую я* [15: 96]; *Що? Хлопчик з **чорних** виплутався зуб?* / *Красуня з ним бере щасливий шлюб?* [5: 52].

М. Зеров уживає словосполучення **чорне сонце Іудеї**, у якому кольоратив має глибоку семантику і символізує негативну та скорботну атмосферу місць, де колись страждав та був розп'ятий Ісус Христос. Особлива експресивність створюється також через використання автором оксюмору (**чорне сонце** – два протилежні між собою поняття): *І от під **чорне сонце Іудеї** / Мене провадять невловими сні, / Хвилює образів наплив рясний – / Смутний ексод святої епопеї* [5: 64].

Концепт «**червоний**» у ідіостилі неокласиків позначає: а) колір світанку й поверхні, освітленої сонцем, яке сходить або заходить: *Сонце **червоним снопом стоїть** біля ніг Аю-Дагу, / Цяткою сів у кутку темний від крові москіт...* [5: 87]; *Над землею **сонце червоне** / Залива промінням блакить –,* / *Поруч серце чуже холоне / Умира, не може любить* [15: 36]; б) колір, що символізує радянську владу, комуністичний режим, носія чужої й ворожої ідеології, жорстокість та антигуманність якої спричинила страждання і горе: *Гордий Рим... залізни легіони... / Енеїди бронзові рядки... / В наші дні бурхливі і **червоні** / Хто згадає про чужі віки? [15: 82]; *Як хочу я щасливих днів / Філістерства і супокою: / Квіток, і страви, і огнів, / Й візитного нового строю. / Оскома в мене (je t'en fiche) / Од багатомовних цих афіш, я / **Червоних** зорь і жовтих крагів, / Од реформаторів і магів* [5: 71].*

Концепт «**червоний**» актуалізується також у лексемі **кривавий**, яку П. Филипович використав як символ небезпеки, кровопролиття, страждання: *Дивись, дивись: безмежні перелоги / І хмар насуплених погроза в даліні. / Приносить вітер виклики тривоги – / шалений вітер і **криваві дні*** [15: 31].

Отже, як показує аналіз поезій неокласиків, одне і те ж слово може містити в собі чимало значень, сенсів. Кольоративи поряд із головним своїм призначенням — називанням кольору — здатні розвивати переносне значення, яке може переходити в узагальнено-символічне. Переносні значення колористичних образів в поезіях українських неокласиків базуються найчастіше на народній символіці, що поглиблюється і конкретизується відповідно до індивідуального поетичного бачення автора.

Центром аналізованих колірних концептів є лексеми *білий*, *чорний* та *червоний*, що в поетичному мовленні мають нову глибоку семантичну реалізацію. Індивідуально-авторський концепт моделює своєрідну реальність, що є відображенням особливостей світоглядних позицій автора. Концепт як важливий елемент лексичної структури слова є своєрідною єдністю індивідуально-авторського бачення з національним уживанням цього концепту. Саме тому перспективним надалі є дослідження семантичного наповнення інших колірних концептів у поетичній картині світу українських неокласиків.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бабушкин А. П.** Общеязыковые концепты и концепты языковой личности / А. П. Бабушкин // Вестник ВГУ. — сер. 1.: Гуманитарные науки. — Воронеж, 1997. — № 2. — С. 114-118.
2. **Вежбицкая А.** Язык. Культура. Познание: Пер. с англ. / Отв. ред. М. А. Кронгауз. — М.: Русские словари, 1996. — 416 с.
3. **Головенко К. В.** Концепти «доля» «воля», «серце» в українській мовній картині світу та їх відзеркалення в англomовному світосприйнятті / К. В. Головенко // Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. — Житомир, 2007. — № 33. — С. 189-192.
4. **Драй-Хмара М. П.** Вибране // Упоряд. Д. Паламарчука, Г. Кочура; передм. І. Дзюби; — Київ: Дніпро, 1989. — 542 с.
5. **Зеров М. К.** Поезії, переклади // Твори в двох томах. — Київ: Дніпро, 1990. — Т. 1. — 843 с.
6. **Красавский Н. А.** Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах / Н. А. Красавский. — Волгоград: Перемена, 2001. — 495 с.
7. **Критенко А. П.** Семантична структура назв кольорів в українській мові / А. П. Критенко // Мовознавство. — 1967. — № 4. — С. 97-112.
8. **Місінкевич О. М.** Концепт «вода» у структурі поетичної картини світу неокласиків (традиційне та індивідуально-авторське) / О. М. Місінкевич // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Філологічна. — 2012. — Вип. 26. — С. 214-217.
9. **Ніконова В. Г.** Концепт — концептуальний простір — картина світу: досвід поетико-когнітивного аналізу художнього тексту / В. Г. Ніконова // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Сер.: Філологія. — 2012. — Т. 15, № 2. — С. 117-123.
10. **Ніконова В. Г.** Трагедійна картина світу в поезії Шекспіра: Монографія / В. Г. Ніконова. — Дніпропетровськ: Видавництво ДУЕП, 2007. — 364 с.
11. **Приходько А. М.** Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. — Запоріжжя: Прем'єр, 2008. — 332 с.
12. **Редька І. А.** Структура концепту колір та особливості його мовленнєвого втілення у художніх фотизмах (на матеріалі американської жіночої поезії середини XIX — кінця XX ст.) / І. А. Редька / Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ: філологія, педагогіка, психологія. — К.: КНЛУ, 2006. — Вип. 13. — С. 44-48.
13. **Слышкин Г. Г.** От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. / Г. Г. Слышкин — М.: Academia, 2000. — 128 с.
14. **Степанов Ю. С.** Константы: Словарь русской культуры: 3-е изд. / Ю. С. Степанов — М.: Академический проект, 2004. — С. 42-67.
15. **Филипович П.** Поезії // Редакція М. Ореста [вступна стаття В. Державина]; Мюнхен, 1957. — 142 с.
16. **Фрумкина Р. М.** Цвет,

смысл, сходство: Аспекты психолингвистического анализа / Р. М. Фрумкина. – М. : Наука, 1984. – 175 с. 17. **Яворська Г.** Мовні концепти кольору (до проблеми категоризації) / Г. Яворська // Мовознавство. – 1998. – № 2-3. – С. 42-50.

Дужа Лілія Ігорівна – аспірантка кафедри українського прикладного мовознавства, Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна, 79000, м. Львів, вул. Університетська, 1.

E-mail: liliia.duzha@gmail.com

tel: +380968207830

<http://orcid.org/0000-0001-5971-3134>

Duzha Liliia Ihorivna – Postgraduate Student at the Department of Ukrainian Applied Linguistics, Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine, 79000, Lviv, Universytets'ka Str., 1.